

ISTORIE
CONTEMPORANĂ

Valentin Naumescu este conferențiar doctor abilitat la Departamentul relații internaționale al Facultății de Studii Europene de la Universitatea „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca. A fondat în 2013 și coordonează Grupul de Reflecție Citadel, *think tank* de politică internațională în cadrul universității. Este expert independent al Comisiei Europene în relații internaționale. A fost secretar de stat la Ministerul Afacerilor Externe (2005–2007), consilier diplomatic în Centrala MAE (2007–2008) și consul general al României la Toronto (2008–2012). Printre cele mai recente cărți ale sale se numără *România, Marile Puteri și ordinea europeană: 1918–2018* (coord.; 2018), *Criza Uniunii Europene și ordinea globală în era Trump* (coord.; 2017), *Marile schimbări: Crize și perspective în politica internațională* (2015), *Democracy and Security in the 21st Century: Perspectives on a Changing World* (2014) și *The European Union's Eastern Neighbourhood Today: Politics, Dynamics, Perspectives* (coeditată împreună cu Dan Dungaciu; 2015). De asemenea, coordonează volumul *The New European Union and Its Global Strategy: From Brexit to PESCO*, în pregătire la Cambridge Scholars Publishing, în Marea Britanie.

VALENTIN NAUMESCU

POLITICA
MARILOR PUTERI
ÎN EUROPA CENTRALĂ
ȘI DE EST

30 DE ANI

DE LA SFÂRȘITUL
RĂZBOIULUI RECE

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

*Soției mele, Simina, și fiicei noastre, Valentina,
cu dragoste și recunoștință, această carte despre
marile schimbări ale lumii și regiunii în care trăim.*

aprilie 2019

CUPRINS

1. Introducere. Sub semnul marilor schimbări	9
2. Europa Centrală și de Est și geometria variabilă a periferiei. 30 de ani de la căderea comunismului	20
3. Liberalizarea, democratizarea, occidentalizarea și integrarea regiunii. Un proces care își atinge limitele?	36
4. Extinderea NATO. Statele Unite, securitatea colectivă și Visul American al est-europenilor	56
5. Extinderea Uniunii Europene. Putere normativă, dezvoltare economică și instituțională	86
6. Era Trump, criza relației transatlantice și impactul asupra periferiei	119
7. Formate regionale: Grupul de la Visegrád (V4), Formatul București 9 (B9), Inițiativa celor Trei Mări (I3M) . . .	145
8. Rusia și zona-tampon. Întoarcerea la geopolitică și anxietăți istorice	163
9. China în Europa Centrală și de Est. Inițiativa 16+1. Cât de puternic este brațul Dragonului în regiune?	201
10. Japonia, o prezență discretă	223
11. Noile tendințe: naționalism, protecționism, suveranism, democrații liberale. Criza Proiectului European și redeschiderea faliilor Est–Vest	234
12. Concluzii. O regiune a frontierelor. Integrare definitivă, zonă-tampon sau competiția Marilor Puteri pentru influență strategică?	264
<i>Referințe bibliografice</i>	277
<i>Indice de nume</i>	293

Obiectivul esențial al acestei cărți este identificarea, explorarea, compararea și evaluarea prezenței și intereselor Marilor Puteri în regiunea Europei Centrale și de Est, la 30 de ani după căderea regimurilor comuniste și sfârșitul oficial al Războiului Rece. Ne interesează totodată definirea pârgھیilor și instrumentelor specifice de acțiune ale actorilor globali în aria de referință, precum și conturarea perspectivelor regionale, cel puțin pe termen scurt și mediu.

Lumea asociază de obicei sfârșitul Războiului Rece cu anul 1989. Nu este neapărat greșit, având în vedere prăbușirea regimurilor comuniste în Europa de Est și, eventual, semnificațiile și consecințele summitului Bush–Gorbaciov din Malta, desfășurat pe 2–3 decembrie 1989, pe două vase militare staționate în Mediterană, unul american și unul sovietic. Și totuși, chiar dacă nu este greșit, nu este nici pe deplin adevărat, fiindcă pentru sfârșitul oficial al unui război este nevoie de un tratat semnat, de un moment formal, recunoscut ca atare în dreptul internațional, precum și de o reglementare clară a celei mai reprezentative chestiuni care a marcat conflictul respectiv. Summitul din Malta poate fi considerat cel mult începutul sfârșitului Războiului Rece. Nu s-a semnat atunci nici un document, dar au fost alimentate toate speranțele posibile.

Nimic nu poate fi mai simbolic pentru epoca Războiului Rece decât divizarea Germaniei în două state cu regimuri diferite, afiliate la două blocuri rivale din punct de vedere politic, strategic, militar, economic și ideologic. Divizarea Germaniei fusese pecetluită la Conferința de la Potsdam, în august 1945, într-un moment în care Stalin și Armata Roșie începuseră deja comunizarea Europei de Est și instalarea Cortinei de Fier pe continentul european. Din acest punct de vedere, sfârșitul oficial al Războiului Rece poate fi considerat Tratatul reglementărilor finale cu privire la Germania („Tratatul 2+4”), semnat la Moscova, pe 12 septembrie 1990, de către reprezentanții Germaniei de Est (Republica Democrată Germană) și ai Germaniei de Vest (Republica Federală Germania), alături de puterile aliante învingătoare în al Doilea Război Mondial, care asumaseră în 1945 ocuparea, divizarea și administrarea Germaniei învinse: Statele Unite ale Americii, Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Franța. Tratatul 2+4 semnat în URSS, la aproape un an de la căderea Zidului Berlinului, anula consecințele Conferinței de la Potsdam, restituia germanilor deplina suveranitate asupra țării lor și deschidea calea reunificării Germaniei, produsă pe 3 octombrie 1990. Însăși Uniunea Sovietică avea să dispară ca entitate statală un an mai târziu, în decembrie 1991.

Un paradox rău prevestitor face ca, deși regiunea de care ne vom ocupa în cuprinsul cărții conține pe teritoriul ei centrul geografic al continentului european (ca fapt divers, acesta este localizat, se pare, într-un sat de pe Tisa, în Transcarpatia ucraineană, aproape de granițele cu România, Slovacia și Ungaria, însă chiar și cu privire la acest aspect minor există multiple versiuni și neînțelegeri), Europa Centrală și de Est să se fi aflat, de fapt, întotdeauna la margine. Regiunea despre care vorbim a fost în întreaga ei istorie un spațiu al periferiilor de tot felul, o margine a imperiilor, un front, un avanpost, un pivot geostrategic, un flanc al alianțelor, un perimetru contradictoriu al toleranței multiculturale și totodată al faliilor ireconciliabile, un câmp de luptă, un coridor de tranziție, o zonă-tampon, o vecinătate sau o extensie, un teritoriu

al întrepătrunderilor și influențelor suprapuse. Multă vreme situată la intersecția imperiilor austriac, țarist și otoman, iar mai târziu în spațiul concurențial de interese al celui de-al Treilea Reich și al Uniunii Sovietice, prinsă apoi în aranjamentele cinice ale ordinii mondiale postbelice și ale Războiului Rece, Europa Centrală și de Est și-a profilat cu greu identitatea proprie, suveranitatea și parcursul de dezvoltare, marcând de-a lungul timpului fie limita interioară a Occidentului, fie granița vestică a Orientului. Cel puțin în ultimii 150 de ani, geometria variabilă și întrepătrunderea influențelor au fost principalele caracteristici istorice, geopolitice și culturale ale acestei fascinante zone de periferie, cuprinsă între Marea Baltică, Marea Adriatică și Marea Neagră.

Paradigma competiției Marilor Puteri pentru influență strategică, în multiplele sale forme posibile (politică, normativă, economică, militară, informațională, culturală) inspiră și ghidează această cercetare. Termenul de Mare Putere a fost folosit prima dată în 1833 de istoricul german Leopold von Ranke, în eseu intitulat chiar *Marile Puteri*, în care pleda pentru transformarea Prusiei într-o astfel de putere europeană majoră, calitate pe care la data respectivă Prusia nu o avea.¹ În pofida conotației mai degrabă negative pe care o are astăzi termenul de Mare Putere la nivelul opiniei publice și al mass-media, conceptele de *Mari Puteri* și *actori globali* sunt utilizate în această carte interșanjabil, și nu vom avea ezitări în a folosi termenul care poate părea desuet, deși este evident mai explicit, uneori chiar înaintea celui mai blând și mai cosmetizat din limbajul diplomatic actual.

Regiunea cuprinsă între Germania și Rusia, pe care geografii și istoricii germani de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX o numeau *Zwischeneuropa*² sau

1. Leopold von Ranke, *The Great Powers*, trad. Hildegard Hunt von Laue, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1950.

2. Robert Bideleux & Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change. Second Edition*, Routledge, New York & London, 2007, pp. 5–10.

Mitteleuropa (chiar dacă al doilea termen includea de cele mai multe ori Germania și Austria, ca Puteri Centrale), a avut de-a lungul istoriei moderne și recente diferite înfățișări, denumiri, componente statale. Întotdeauna ceva se termina și ceva începea în aceste teritorii, de la imperii, națiuni, confesiuni religioase, mentalități și etosuri, influențe culturale și lingvistice (dialecte), regimuri politice, civilizații urbane și rurale, drumuri pietruite/de pământ, poduri, sisteme de canalizare, administrative și cadastrale, tehnologii, piețe și rute comerciale, monede, sisteme și valori educaționale, granițe, garnizoane, obiceiuri vestimentare, tradiții culinare, ideologii și curente etc. Toate separate și în același timp întrepătrunse, într-un joc complicat al delimitărilor, nuanțelor, „aromelor“ și specificurilor, conviețuirilor și interacțiunilor, un mozaic greu de egalat în altă parte a Europei. Când mai mare, când mai mică, când mai spre centrul continentului, când mai extinsă spre Răsărit, regiunea s-a deplasat și s-a micșorat sau s-a mărit după cum au variat fluxul și refluxul Occidentului, al imperiului otoman și, în secolul din urmă, al imperiului rus/sovietic. Inclusiv denumirea acestei regiuni s-a schimbat de trei ori, doar din 1989 până în prezent, cu tot cu componența statală aferentă.

„Europa de Est“ (*Eastern Europe*) a fost conceptul utilizat între 1945 și 1989, cu șapte state-satelit ale Uniunii Sovietice, dar și cu „nealiniata“ Iugoslavia¹. Această versiune geopolitică și ideologică nu a fost aceeași cu „Europa Centrală și de Est“ (*East-Central Europe*), termen folosit prima dată de istoricul Joseph Rothschild în 1974, pentru a denumi regiunea în perioada interbelică, apoi tot de el pentru versiunea de după 1989, adică cea a tranziției postcomuniste a anilor 1990–2004. Nici una din aceste două versiuni nu se suprapun însă identic cu a treia, respectiv „Europa Centrală“

1. Republica Socialistă Federativă Iugoslavia, deși un stat comunist, a făcut parte din așa-numita Mișcare de Nealinie, după ruptura Tito–Stalin din 1948.

din prezent (partea integrată în NATO și UE, plus Balcanii de Vest, având țări aflate în stadii diferite de integrare) sau cu „noua Europă de Est“ (vecinătatea estică a UE), prin care înțelegem cele șase republici postsovietice ale Parteneriatului Estic, lansat în 2009. De exemplu, pentru a trasa doar traiectoria geopolitică a României și încadrarea ei în ultimii 30 de ani, țara noastră a pornit în decembrie 1989 din Europa de Est, a făcut parte din Europa Centrală și de Est între 1990 și 2004–2007, iar după integrarea în organizațiile occidentale (NATO și UE) a fost practic inclusă în Europa Centrală.

A devenit aproape un loc comun să vorbim despre diversitatea regiunii. Nici măcar în interiorul unei anumite categorii sau subcategorii geopolitice, oricum ar fi fost definită aceasta, țările componente nu au fost și nu sunt la fel. Polonia și România, bunăoară, cele mai mari țări ale Europei Centrale, sau Ungaria și Slovenia au cu siguranță unele puncte comune, dar au și diferențe importante, tot așa cum există, de exemplu, între Belarus și Georgia, în vecinătatea estică a Uniunii Europene (noua Europă de Est), sau chiar între „vecinele de suferință“ Ucraina și Republica Moldova. Regiunea în sine nu este unitară, este mai degrabă un construct geopolitic și o hartă mentală. La fel de diferențiate sunt, de fapt, și interesele, și prezența Marilor Puteri occidentale și non-occidentale în țările acestei regiuni. Dacă până în 1989 Europa socialistă era tratată relativ unitar (*Imperiul Răului*, cum o numea președintele american Ronald Reagan în anii '80), ulterior specificurile de tot felul au reapărut și, odată cu ele, abordările diferențiate în raport cu statele componente.¹

Unele țări au dispărut (Republica Democrată Germană, Cehoslovacia, Iugoslavia, Uniunea Sovietică), multe state suverane noi au apărut (Cehia, Slovacia, Serbia, Croația, Slovenia, Muntenegru, Macedonia [de Nord], Bosnia și Herțegovina,

1. Keith Crawford, *East Central European Politics Today: From Chaos to Stability?*, Manchester University Press, New York, 1996, p. 1.

Kosovo, Lituania, Letonia, Estonia, Belarus, Republica Moldova, Ucraina, Georgia, Armenia, Azerbaidjan), iar ceea ce era acum 30 de ani considerat în Europa de Est, de exemplu Praga sau Budapesta, este văzut acum ca parte a Europei Centrale. Datorită înaintării Occidentului spre Răsărit, limita vestică a Europei de Est s-a retras 1500 de kilometri mai la est, de la Zidul Berlinului până pe malul Prutului, iar structurile ordinii occidentale, în principal Alianța Nord-Atlantică și Uniunea Europeană, au înglobat treptat aproape 150 de milioane de cetățeni, considerați până mai ieri est-europeni.

Dar ce interese pot avea Marile Puteri într-o regiune de frontieră, cu o geometrie atât de schimbătoare? Sunt aici chiar atât de multe resurse, o piață emergentă atractivă, de dimensiuni importante, o populație în creștere? Evident, nu. În raport cu alte regiuni ale lumii, Europa Centrală și de Est a fost și a rămas modestă ca potențial de creștere populațională și de expansiune a piețelor, respectiv ca forță economică. De ce este însă importantă influența strategică într-o regiune relativ fragmentată și eterogenă, tradițional conflictuală, nici prea săracă, nici prea bogată, cuprinsă între Marea Baltică, Marea Adriatică și Marea Neagră? De ce ar dori actorii globali să aibă un cuvânt greu de spus într-o zonă de periferie geopolitică? Tuturor acestor interogații vom încerca să le găsim câteva posibile răspunsuri, în paginile acestei cărți.

De-a lungul timpului, de la teoria geopolitică a pivotului geografic al istoriei¹, pe care britanicul Halford J. Mackinder o considera esențială pentru controlul masei continentale eurasiatice (*Heartland*), sau *Rimland*-ul lui Spykman, până la *drang nach Osten*² al germanilor, aflați în căutarea

1. Halford John Mackinder, „The Geographical Pivot of History“, *The Geographical Journal*, vol. 23, nr. 4 (aprilie), 1904, pp. 421–437.

2. Formulă folosită în secolele trecute (XII–XIII) pentru a desemna colonizarea germană a teritoriilor locuite de slavi la răsărit, apoi preluată de mișcarea naționalistă germană din secolul al XIX-lea, „marșul

visului bolnav al „spațiului vital“ (*Lebensraum*), ori „zona-tampon“ pe care o dorește în prezent Vladimir Putin între Occident și Rusia, această parte a Europei a fost și a rămas scena unei competiții pentru expansiune economică, influență de reglementare și putere, când în versiuni *hard*, când în versiuni *soft*.

Este surprinzător și aparent contradictoriu că rolul geopolitic al Europei Centrale și de Est a fost valorizat atât de intelectualii occidentali, înainte de Primul Război Mondial și în perioada dintre cele două războaie, cât și de curentul rusesc recent, susținător al eurasianismului. Pare așadar un consens al britanicilor, americanilor, germanilor și rușilor de a vedea această zonă drept decisivă pentru balanța de putere între Vest și Est. Nu numai Sir Halford J. Mackinder, politician conservator, profesor de geografie politică și primul director al London School of Economics, punea în evidență, în 1904, importanța regiunii de frontieră, descriind astfel inserția pivotului la baza peninsulei europene: „un istm de 800 de mile între Marea Baltică și Marea Neagră. Dincolo de acesta, în peninsula europeană [...] întâlnim câmpiile Germaniei la nord și teritoriile de stepă la sud, până la marele bastion transilvănean al Carpaților, extins până la Dunăre, prin câmpiile roditoare ale României, până la Porțile de Fier“¹.

Americanul de origine olandeză Nicholas J. Spykman, profesor de relații internaționale la Yale, a întărit rolul geopolitic al regiunii de tranziție dintre Apus și Răsărit (*Rimland*)², adăugând celebra axiomă a geopoliticii clasice, anume că „cine controlează *Rimland*-ul domină Eurasia și cine domină Eurasia conduce lumea“, confirmând astfel teza pivotului geografic

spre Est“ a fost un concept reluat de Adolf Hitler și de naziști în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pentru a eticheta și justifica ideologic expansiunea teritorială a Germaniei către estul Europei.

1. Mackinder, *op. cit.*, pp. 424–425.

2. Nicholas J. Spykman, *The Geography of the Peace*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1944.

al istoriei, formulată cu câteva decenii înainte de Mackinder. Viziunea geopolitică a germanului Karl Haushofer, fost general în armata imperială, apoi profesor la Universitatea din München și președinte al Academiei Germane începând din 1934, a alimentat doctrina nazistă privind extinderea spre Est, argumentând „științific” de ce „Germania trebuie să iasă din strâmtoarea spațiului în care trăiește”¹. Este inutil să mai spunem că, în vremurile noastre, în pofida tuturor criticilor aduse teoriilor geopolitice din ultimii o sută de ani, care au „justificat” războaie și cuceriri, profesorul rus Aleksandr Dughin, promotor fervent al eurasianismului, vorbește în 2016 despre „deplina valabilitate a geopoliticii clasice”².

După 1989, Statele Unite au descoperit, la rândul lor, mizele regiunii, devenind pentru prima dată în istorie o prezență locală cu adevărat semnificativă. Extinderea NATO, începând din 1999, dar și a Uniunii Europene spre Est, dincolo de fosta Cortină de Fier, începând din 2004, au constituit triumfuri strategice indubitabile ale Occidentului. În anii din urmă însă, profitând de dezacordurile SUA-UE și de uriașa sa expansiune economică globală, China a pătruns și se înșurubează tot mai adânc în regiune, încercând pentru prima dată forme de instituționalizare a influenței sale strategice (de exemplu, Inițiativa 16+1). De asemenea, Rusia lui Putin a început, în ultimul deceniu, să recupereze o parte din influența economică, politică, informațională etc. pe care o avusese în regiune până în 1989, iar întrebarea dacă *vin rușii*³ începe să bântuie cu înfrigurare în întreaga zonă. Dacă

1. Karl Haushofer, „Why Geopolitics?“, în Andreas Dorpalen, *The World of General Haushofer: Geopolitics in Action*, Farrar & Rinehart, New York & Toronto, 1942.

2. Aleksandr Dughin, „Occidentul contra restului lumii“, în Olavo de Carvalho și Aleksandr Dughin, *Statele Unite și noua ordine mondială*, Humanitas, București, 2016, p. 75.

3. Vitalie Ciobanu, Sabina Fati, Valentin Naumescu, Ioan Stanomir, Marian Voicu, *Vin rușii! 5 perspective asupra unei vecinătăți primejdioase*, Humanitas, București, 2018.